

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227

IJTIMOYIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 9

2026

Founded in 2024

publishscience.uz

publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

FRAZEOLOGIK VARIANTLARNING IFODALANISHIGA DOIR (SHAHODAT ISAXONOVA ASARLARI MISOLIDA)

Feruza Erkaboyeva

Farg'ona davlat universiteti, mustaqil izlanuvchi.

e-mail: fmusayeva648@gmail.com **ORCID:** <https://orcid.org/0009-0001-1965-1167>

Annotatsiya.

Maqolada variant tushunchasi va uning tilshunoslikdagi o'rni, o'rganilishi hamda turlari, shuningdek, Sh. Isaxonova asarlarida qo'llangan variantdosh frazeologik birliklarning leksik xususiyatlari yoritilgan. Yozuvchining frazeologik birliklarni qo'llashdagi individual uslubi hamda tarixiy asarning o'ziga xosligini yoritishda frazemalarning ahamiyati tahlil qilingan. Variantdosh frazeologik birliklarning lingvistik xususiyatlari va ularga xos lingvokulturologik jihatlar ochib berilgan. Shuningdek, variantdosh frazeologik birliklarning nominativ va uslubiy vazifalari bayon etilgan.

Kalit so'zlar: frazeologik birlik, frazeologik variantlashuv, leksik variantlashuv, grammatik variantlashuv.

К ВОПРОСУ О ВЫРАЖЕНИИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ВАРИАНТОВ (НА ПРИМЕРЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ШАХОДАТ ИСАХАНОВОЙ)

Феруза Эркабоева

Ферганский государственный университет, независимый исследователь.

Аннотация.

В статье рассматриваются понятие варианта и его место в языкознании, степень его изученности и виды, а также лексические особенности вариантных фразеологических единиц, употреблённых в произведениях Ш. Исахановой. Анализируются индивидуальный стиль писателя в использовании фразеологических единиц и значение фразем в раскрытии своеобразия исторического произведения. Раскрываются лингвистические особенности вариантных фразеологических единиц и присущие им лингвокультурологические аспекты. Также рассматриваются номинативные и стилистические функции вариантных фразеологических единиц.

Ключевые слова: фразеологическая единица, фразеологическая вариативность, лексическая вариативность, грамматическая вариативность.

ON THE EXPRESSION OF PHRASEOLOGICAL VARIANTS (BASED ON THE WORKS OF SHAHODAT ISAKHANOVA)

Feruza Erkaboyeva

Fergana State University, Independent Researcher.

Abstract.

The article examines the concept of variation and its place in linguistics, its study and types, as well as the lexical features of phraseological variants used in the works of Sh. Isakhanova. The writer's individual style in the use of phraseological units and the significance of phrasemes in revealing the distinctive features of historical works are analyzed. The linguistic characteristics of phraseological variants and their linguocultural aspects are discussed. The article also examines the nominative and stylistic functions of phraseological variants.

Keywords: phraseological unit, phraseological variation, lexical variation, grammatical variation.

Kirish. Tilga insoniyatning eng katta mo'jizasi, madaniy tamaddun belgisi va avlodlar o'rtasidagi aloqani mustahkamlovchi tizim sifatida qarash, insoniyatning ishonch-e'tiqod, hayotga muhabbat tuyg'ularining tarannumi sifatida qarash alohida ahamiyat kasb etadi. Til axborot yetkazishi bilan birga estetik zavq berish vazifasini bajaradi. Bu borada tilshunoslikning alohida sohasi deb qaraladigan frazeologiyaning o'ziga xos o'rni bor. Til taraqqiyotining dastlabki davrlarida paydo bo'lib, davrning turli shakllarida alohida munosabat bilan baholangan iboralar o'ziga xos shakllanish bosqichlariga ega. Aynan frazeologiya termini iste'molda ifodalanmagan bo'lsa ham, u haqidagi dastlabki qarashlar shakllangan.

Tilshunoslikni falsafa negizida o'rgangan yunon mutafakkiri Arastu o'z asarlarida frazeologik birliklar haqida dastlabki qarashlarini ifodalagan. Bundan ko'rinib turibdiki, bundan bir necha asrlar avval ibora va u haqida turli qarashlar shakllangan.

Til o'z taraqqiyoti natijasida turli o'zgarishlarga duch keladi. Til birliklaridagi bu holat nutq qurilishi, grammatik

va leksik komponentlarning o'zgarishi bilan yuz beradi. Tilning ahamiyati nafaqat shu tildagi ijtimoiy kommunikatsiya, balki mavjud frazeologik birliklar va ularning ifodalanishida namoyon bo'ladi. Frazeologik birliklar yaxlit, barqaror ko'rinishga ega bo'lib, struktur jihatdan o'zgarish xarakter kasb etishi ilmiy adabiyotlarda keltirib o'tilgan.

Frazeologizmlarning lingvokulturologik qiymati ularning obrazli asosida xalqning kundalik turmushi, diniy tasavvuri, ijtimoiy tajribasi va qadriyatlari iz qoldirishi bilan belgilanadi. Nutqiy jarayonlardagi holatlar frazeologik birliklarning strukturasi ham ta'sir etib, muayyan darajada o'zgarishlarga yuz tutishiga sabab bo'ladi. Bu o'zgarishlar frazeologik birliklar taraqqiyotida ham yuzaga keladi. Frazeologik birliklar tilning emotsional-estetik qatlamini tashkil etadi, ular til va xalq bilan birga ijtimoiy hayotda yashovchanlik funksiyasini bajaradi, muayyan o'zgarishlarga yuz tutadi. Bu o'zgarishlar frazeologizatsiya, variantlashish, transformatsiya hodisalarining yuzaga kelishida muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Frazeologizatsiya — erkin birikmalarning nutq jarayonida turg'un, barqaror birlikka o'tish jarayonidir. Tilda ayrim frazeologik birliklarning erkin birikmadagi omonimlari mavjud bo'lib, til taraqqiyotida ular barqaror birliklarga aylangan.

Frazeologik variantlashuv — frazeologik birliklar sostavidagi so'z, ma'lum grammatik formalarining aynan bir ma'no saqlangan holda o'zgarishi bilan yuzaga keladigan ko'rinishlari (1, 105).

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Frazeologik birliklardagi variantlilik hodisasi haqida so'z borganda, avvalo, Ferdinand de Sossyurning til va nutq hodisalarini farqlashga asoslangan nazariy qarashlari e'tiborni tortadi. Uning lingvistik konsepsiyasida umumiylik va xususiylik, mohiyat va hodisa, barqarorlik va o'zgaruvchanlik kabi kategoriyalar til birliklarining mavjudlik shakllarini izohlashda muhim metodologik asos vazifasini bajaradi. Garchi F. de Sossyur frazeologik variantlilik hodisasiga maxsus to'xtalmagan bo'lsa-da, uning til tizimi va nutqiy realizatsiya o'rtasidagi munosabatga doir qarashlari invariant va variant munosabatini tushuntirish uchun nazariy zamin yaratadi. Chunki til tizimida ma'lum bir mazmuniy va strukturaviy asos saqlangan holda, nutqda uning turli shakllarda namoyon bo'lishi variantlilik hodisasining umumiy mohiyatiga mos keladi.

"Variant" termini lotincha varians so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "o'zgaruvchi", "turli shaklda namoyon bo'luvchi" degan ma'nolarni anglatadi. Tilshunoslikda variant tushunchasi muayyan til birligining asosiy mazmuniy mohiyati saqlangan holda, fonetik, leksik, grammatik yoki strukturaviy jihatdan ma'lum o'zgarishga uchragan shaklini ifodalaydi [1]. Shunday ekan, variantlilik hodisasi til tizimidagi barqarorlik va o'zgaruvchanlikning o'zaro dialektik munosabati sifatida baholanishi mumkin.

Frazeologik birliklarda ham mazkur hodisa faol kuzatiladi. Ayniqsa, Sh. Rahmatullayevning frazeologiya sohasidagi tadqiqotlarida variantlilik hodisasiga alohida e'tibor qaratilgan. Olim frazeologik variantlarni frazeologik sinonimlardan farqlash zarurligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, sinonimik frazeologik birliklar turli obrazlar va turli leksik asoslar vositasida yaqin yoki bir xil ma'noni ifodalashi mumkin, variantlarda esa bitta frazeologik birlikning mazmuniy yadrosi, obrazlilik va umumiy strukturaviy modeli saqlanib qoladi. Shu jihatdan frazeologik variantlar alohida frazeologizmlar emas, balki bir frazeologik birlikning turli shakliy ko'rinishlari sifatida namoyon bo'ladi (2, 127).

Sh. Rahmatullayev qarashlarida frazeologik variantlilik hodisasini belgilovchi bir necha muhim xususiyatlar mavjud. Birinchidan, variantlar bitta umumiy frazeologik asosga birlashadi. Ya'ni ularning semantik markazi va nominativ vazifasi bir xil bo'ladi. Ikkinchidan, frazeologik birlikka xos obrazlilik variantlarning barchasida saqlanadi. Uchinchidan, variantlar o'zaro aynan bir yoki juda yaqin frazeologik ma'noni ifodalaydi. To'rtinchidan, o'zgarish frazeologik birlikning barcha komponentlarini emas, odatda, uning muayyan leksik yoki grammatik unsurini qamrab oladi. Demak, variantlilik frazeologik birlikning mazmuniy yadrosini buzmaydi, aksincha, uning nutqiy imkoniyatlarini kengaytiradi.

Frazeologik variantlilikning muhim jihatlaridan biri shundaki, variantlashuv natijasida butunlay yangi frazeologik birlik yuzaga kelmaydi. Mavjud birlikning asosiy semantik xususiyatlari, baholash komponenti, ekspressivligi va obrazli asoslari saqlanib qoladi. Faqat uning tarkibidagi ayrim unsurlar almashishi, tushirilishi, qo'shilishi yoki grammatik shakli o'zgarishi mumkin. Shu sababli frazeologik variantlilikni frazeologik birlikning ichki shakliy o'zgarishi sifatida tavsiflash maqsadga muvofiqdir.

Variantlashuv jarayonida frazeologik birlikning semantik yaxlitligi alohida ahamiyat kasb etadi. Ma'lumki, frazeologizmlarning asosiy belgilaridan biri ularning komponentlari ma'nosining oddiy yig'indisiga teng bo'lmagan yaxlit ko'chma ma'noni ifodalashidir. Variantlashuv jarayoni ana shu yaxlitlikni buzmasligi kerak. Agar komponentlarning almashishi natijasida frazeologik birlikning obrazli asosi va umumiy ma'nosi keskin o'zgarsa, bunday holat variantlilik doirasidan chiqib, yangi frazeologik birlik yoki frazeologik sinonimiya hodisasiga yaqinlashadi.

Frazeologik variantlar tilning dinamik tabiatini ham yaqqol namoyon etadi. Nutq jarayonida so'zlovchilar ma'lum frazeologik birlikdan turli shakllarda foydalanishlari mumkin. Bunday o'zgarishlar hududiy, uslubiy, tarixiy yoki individual nutqiy omillar bilan bog'liq bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Ayrim variantlar umumxalq tilida faol qo'llansa, boshqalari muayyan hudud, ijtimoiy qatlam yoki badiiy uslub doirasida uchrashi mumkin. Natijada bitta frazeologik birlik til tizimida bir necha variant shaklida yashashi mumkin.

Frazeologiya bo'yicha yirik tadqiqotchi Sh. Rahmatullayev frazeologik variantlilikni, avvalo, ikki asosiy turga ajratadi:

Leksik variantlar. Bunday variantlar frazeologik birlik tarkibidagi biror leksik komponentning boshqa leksema bilan almashishi, ayrim komponentning qo'shilishi yoki tushirilishi orqali yuzaga keladi. Bunda frazeologik birlikning umumiy ma'nosi va obrazli asosi o'zgarmaydi. Leksik almashuv ko'pincha ma'nodosh, ma'no jihatidan yaqin yoki bir semantik maydonga mansub birliklar hisobiga amalga oshadi. Masalan, frazeologizm tarkibidagi bir so'zning uning semantik jihatdan yaqin ekvivalenti bilan almashtirilishi frazeologik ma'noni buzmasdan yangi variant shaklini hosil

qilishi mumkin. Shu sababli leksik variantlashuv frazeologik tizimning nisbatan faol va mahsuldor ko'rinishlaridan biri hisoblanadi.

Grammatik variantlar. Bunday variantlar frazeologik birlik tarkibidagi grammatik shakllarning o'zgarishi natijasida yuzaga keladi. Bunda son, egalik, kelishik, zamon, mayl, nisbat yoki boshqa grammatik kategoriyalarning almashishi mumkin. Shunga qaramay, frazeologizmining umumiy ma'nosi va semantik yaxlitligi saqlanadi. Grammatik variantlilik frazeologik birliklarning gap tarkibida turli sintaktik vazifalarni bajarishi va nutq vaziyatiga moslashishi bilan chambarchas bog'liqdir (3, 127).

Frazeologik variantlarni tahlil qilishda ularning invariant asosini aniqlash muhim hisoblanadi. Invariant frazeologik birlikning barcha variantlari uchun umumiy bo'lgan semantik, obrazli va strukturaviy belgilar majmui sifatida qaraladi. Variantlar esa ana shu invariantning konkret nutqiy yoki til tizimidagi shakllari hisoblanadi. Shunday qilib, invariant va variant munosabati frazeologik birliklarda mazmun va shaklning o'zaro aloqasini tushuntirishga xizmat qiladi.

Frazeologik variantlilikni o'rganishda komponent tahlili ham samarali usullardan biridir. Chunki aynan komponentlar darajasidagi o'zgarishlarni aniqlash orqali variantlarning qaysi turga mansubligi, qaysi unsur o'zgargani hamda ushbu o'zgarishning frazeologik ma'noga qay darajada ta'sir ko'rsatgani aniqlanadi. Bunda frazeologik birlikning semantik yadrosi, obrazli motivatsiyasi va strukturaviy modeli asosiy mezon sifatida olinadi.

Shu jihatdan frazeologik variantlilik hodisasi til tizimidagi barqarorlik va dinamiklikning o'ziga xos uyg'unligini namoyon etadi. Bir tomondan, frazeologik birlikning semantik yaxlitligi va obrazli asosi barqaror qoladi, ikkinchi tomondan esa uning komponent tarkibi yoki grammatik shakli ma'lum darajada o'zgarishga uchraydi. Aynan mana shu xususiyat frazeologik variantlarni frazeologik sinonimlar, erkin so'z birikmalari hamda yangi hosil bo'lgan frazeologik birliklardan farqlash imkonini beradi.

Demak, frazeologik variantlilikni bitta frazeologik birlikning asosiy semantik mazmuni, obrazlilik va funksional qiymati saqlangan holda uning leksik yoki grammatik tarkibida yuz beradigan o'zgarishlar tizimi sifatida talqin qilish mumkin. Bunday o'zgarishlar frazeologik birliklarning til tizimidagi yashovchanligini, nutqiy moslashuvchanligini va ifoda imkoniyatlarining kengligini namoyon etadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada variant tushunchasi va uning mohiyati, Sh. Isaxonova asarlarida qo'llangan frazeologik variantlar va ularning mohiyati, til sistemasidagi ahamiyati yoritilgan. Tahlillarni amalga oshirishda tilshunoslikka oid nazariy-amaliy materiallar, ilmiy kitoblar, internet manbalaridan foydalanildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Sh. Isaxonova asarlarida variantlashgan frazeologizmlar ko'p uchraydi. *Nog'orasiga o'ynamoq — do'mbirasiga o'ynatmoq — childirmasiga o'ynamoq*. Bu frazeologik birliklar ko'chma ma'noga va obrazlilik xususiyatiga ega bo'lganligi bilan diqqatga sazovor. Frazeologik birliklardagi variantlashuv hodisasi o'ziga xos ahamiyat kasb etadi.

Shahzoda qadrdon o'yinchog'ini qizg'onayotgan bola holiga tushgan, sevimli qo'g'irchog'i uni allaqachon o'z do'mbirasiga o'ynatayotganini anglamas edi (4, 245).

U o'zi bilmagan holda shahzodaning nog'orasiga o'ynagan, uning izmidan chiqmagan edi. Frazeologik birlik semasida kimningdir aytganidan chiqmaslik, aldovlariga ishonish namoyon bo'ladi.

Ko'zini olib qochdi — nigohini olib qochdi. Frazeologik variantlashuv hodisasiga kiritish mumkin: a) *Burundug barlos esa kutilmagan bu uchrashuvdan esankirab, nigohini Bibixonimdan olib qochdi*. b) *Tusiyning ovozi hayajondan titrab, Bibixonimning hayratli nigohiga dosh berolmay, horg'in ko'zlarini olib qochdi*. Bu frazeologik birlik semasida yuziga qaray olmaslik, qandaydir aybidan istihola qilish semasi namoyon bo'ladi.

Sh. Isaxonova romanlarida *adi-badi aytishmoq — adi-badi deyishmoq, alifni kaltak deyolmaslik — alifni tayog deyolmaslik, anqoning tuxumi — anqoning urug'i, aqlini tanimoq — aql-u hushini tanimoq, quvonchi ichiga sig'madi — sevinchi ichiga sig'madi* kabi leksik variantlashgan frazeologik birliklar ko'p uchraydi.

Leksik variantdosh sanalgan frazeologizmlar nutqda har doim bir xil shaklda qo'llanadi (5, 36). Bu kabi tarkibidagi leksemaning o'zgarishi frazeologizmining umumiy semasiga ta'sir qilmaydi. Sababi, ko'p holatlarda almashayotgan leksema sinonim ekanligi bilan diqqatga sazovor.

Grammatik variantlashuv — frazeologik birlik tarkibidagi affikslarning o'zgarishi hisobiga yuz beradi. *Nog'orasiga o'ynadi — do'mbirasiga o'ynatmoq — nog'orasiga o'ynatmoq*. Ayrim frazemalardagi leksemalarning sinonimlari bilan almashishi bu hodisani yuzaga keltirishda muhim omil sifatida xizmat qiladi. Ba'zilarida esa affikslarning o'rni almashishi, ortishi, tushishi hisobiga yuzaga keladigan jarayon hisoblanadi. Grammatik shakllardan birining o'zgarishi yoki ortishi hisobiga yuz beradi. Tilshunoslikdagi variantlashuv badiiy asarning qiymatini oshiradi. Frazemalarning xalq dunyoqarashini shakllantirishdagi rolini ko'rsatishda muhim manba funksiyasini bajaradi, tilning imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi.

XULOSA

Frazeologik birliklardagi variantlashuv hodisasi tilshunoslikda juda katta o'rin tutadi. Badiiy asarning obrazlilikini, emotsional-estetik ta'sir ko'lamining yuqoriligini ta'minlaydi. Yozuvchi ijodiy mahoratini ko'rsatib qolmasdan, tilning asar yozilgan vaqti va davr leksikasini bayon etishda katta rol o'ynaydi. Frazeologik variantlashuv tilning leksik va grammatik imkoniyatlarini kengaytirish vazifasini bajaradi. Frazeologik variantlashuv orqali asarning lingvistik ko'lami namoyon bo'ladi. Shu bilan bir qatorda, frazeologik birliklarning uzoq vaqt iste'molda bo'lishini ta'minlovchi asosiy kategoriyalardan biri sifatida variantlilik alohida o'ringa ega. Tilning ichki imkoniyatlari kengayishida asosiy vosita sifatida frazemalardagi variantlilik hodisasi ko'rsatiladi. Nutqning ifodaviyligini ta'minlashda frazeologik variantlar ajratiladi. Frazeologik birliklarda ifodalanayotgan semaning mazmunini saqlagan holda shakl

o'zgarishlarining bo'lishi mazmuniy yadroning saqlanishini ifodalaydi. Frazemalarning struktur xususiyatlarini, semantik barqarorligini ifodalashda frazeologik variantlashuv alohida o'rin tutadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Hojiyev A. *Lingvistik terminlarning izohli lug'ati*. – Toshkent: O'qituvchi, 1985. – 143 b. – URL: <https://akbt.urdu.uz/uz/books/28307>
2. Ganiyeva Sh. A. *Frazeologik birliklarning sintagmatik tadqiqi*. – Farg'ona: Classic, 2023. – URL: <https://library.ziyonet.uz/ru/book/128878>
3. Isaxonova Sh. *Turon malikasi: tarixiy roman*. – Toshkent: Ma'rifat bitiklari, 2022. – URL: <https://www.kitobplus.uz/books/28>
4. Mamatov A. E., Boltayeva B. I. *Frazeologik birliklarning lingvomadaniy va semantik-pragmatik tadqiqi: monografiya*. – Toshkent: Navro'z, 2018. – 100 b. – URL: <https://samxorfil.uz/maqola/transformation-of-phraseological-units-in-scientific-research>
5. Rahmatullayev Sh. *O'zbek frazeologiyasining ba'zi masalalari*. – Toshkent: Fan, 1966. – 464 b. – URL: https://books.google.com/books/about/%C5%ACzbek_frazeologiyasining_ba%CA%B9zi_masalal.html?id=jf74MgEACAAJ